

QO'SHMA KORXONALARDA BUXGALTERIYA HISOBINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY VA USLUBIY JIHATLARI

Asror Maxmanazar o'g'li YUSUPOV

Dotsent v.b.

iqtisodiyot fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

International School of Finance Technology and Science instituti

Toshkent, O'zbekiston

asroryusupov14011992@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada qo'shma korxonalarda buxgalteriya hisobini tashkil etishning nazariy asoslari va uslubiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Shuningdek, buxgalteriya hisobi amaliyotining qo'shma korxonalarining o'ziga xos boshqaruv, mulkchilik va operatsion tuzilmalariga qanday moslashishi ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: qo'shma korxonalar, buxgalteriya hisobini tashkil etish, nazariy asoslar, uslubiyat, foydani taqsimlash, xarajatlarni taqsimlash, xalqaro standartlar, shaffoflik, boshqaruv, moliyaviy hisobot.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В СОВМЕСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Асрор Махаматназар угли ЮСУПОВ

И.о.дотсент

доктор философии по (PhD) экономическим наукам

институт International School of Finance Technology and Science

Ташкент, Узбекистан

asroryusupov14011992@gmail.com

Аннотация

В данной статье анализируются теоретические основы и методологические подходы к организации бухгалтерского учета в совместных предприятиях. В ней рассматриваются, как практика бухгалтерского учета адаптируется к специфическим управленческим, имущественным и операционным структурам совместных предприятий.

Ключевые слова: совместные предприятия, организация бухгалтерского учета, теоретические основы, методология, распределение прибыли, распределение затрат, международные стандарты, прозрачность, управление, финансовая отчетность.

Bugungi kunda O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar jarayonida buxgalteriya (moliyaviy) hisobini isloh qilish jarayoniga katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq O'zbekiston Oliy Majlisi tomonidan "Auditorlik faoliyati to'g'risida"(1992-yil 9-dekabr)gi, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" (1996-yil 30-avgust)gi qonunlar qabul qilingan edi. 2000-yil 26-mayda "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi, 2016-yilning 13-aprelida "Buxgalteriya hisobi

to'g'risida"gi qonunlarning yangi tahriri va 2021-yil 25-fevraldagi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonunining yangi tahrirlari qabul qilindi. Buxgalteriya Hisobining Xalqaro Standartlariga (IAS) asoslangan holda Buxgalteriya Hisobining Milliy standartlari (1998–2016-yillar) ishlab chiqildi [1;2].

Ammo O'zbekistonda buxgalteriya hisobi sohasida islohotlar boshlangan davrdan buyon o'tgan 20-yildan ortiq davr mobaynida jahon iqtisodiyoti kamida ikkita moliyaviy-iqtisodiy inqirozni boshdan kechirganligi natijasida xalqaro hisob standartlarida ham tub o'zgarishlar ro'y berdi. Afsuski, mazkur o'zgarishlar o'z vaqtida buxgalteriya hisobining milliy standartlarida o'z aksini topmadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mazkur sohaga oid qator farmon va qarorlari qabul qilindi. Bular jumlasiga 2015-yil 24-aprelda PF-4720-sonli "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"(3), 2017-yil 7-fevralda PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida», 2018-yil 21-sentyabrda PF-5544-sonli "2019–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini iinovatsion rivojlantirish strategiyasi to'g'risida", 2022-yil 28-yanvarda PF-60-sonli "2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari(4), 2020-yil 24-fevralda PQ-4611-sonli "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori qabul qilindi [3;4].

Qo'shma korxonalar ikki yoki undan ortiq subyektlar o'rtasida alohida o'ziga xoslikni saqlab qolgan holda umumiy maqsadlarga erishish uchun strategik hamkorlikni ifodalaydi. Qo'shma korxonalarda buxgalteriya hisobi umumiy nazorat, turli xil tartibga solish muhiti va moliyaviy hisobotlarni bir nechta manfaatdor tomonlarning manfaatlariga moslashtirish zarurati tufayli murakkabdir. Ushbu matnda qo'shma korxonalarda buxgalteriya hisobini tashkil etishning nazariy asoslari va uslubiy mulohazalari o'rganiladi, mavjud amaliyotdagi bo'shliqlar aniqlanadi va amaliy yechimlar taklif etiladi. Tadqiqotning maqsadi

quyidagi savolga javob berishdan iborat: QK faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun buxgalteriya hisobi tizimlarini qanday samarali tashkil etish mumkin? U hamkorlikdagi biznes modellarida moliyaviy boshqaruv bo'yicha kengroq munozaraga hissa qo'shadi.

QK buxgalteriya hisobi bo'yicha adabiyotlar tashkiliy nazariya, moliyaviy hisobot va boshqaruv hisobini qamrab oladi. Jensen va Mekling (1976) agentlik nazariyasini kiritdilar, bu qo'shma korxonalarga tegishli, chunki sheriklar o'rtasida resurslarni va foydani taqsimlash bo'yicha potentsial ziddiyatlar mavjud. Kogut (1988) qo'shma korxonalarining strategik sabablarini ta'kidlab, buxgalteriya hisobi ham operatsion, ham shartnomaviy dinamikani aks ettirishi kerakligini ko'rsatdi. Merchant va Van der Stede (2017) ma'lumotlariga ko'ra, qo'shma korxonalarda boshqaruv nazorati tizimlari samaradorlikni kuzatish va hisobdorlikni ta'minlash uchun moslashtirilgan buxgalteriya mexanizmlarini talab qiladi.

31-son BHXS (Xalqaro buxgalteriya standartlari, hozirgi 11-son MHXS) qo'shma korxonalarining buxgalteriya hisobi uchun asos bo'lib, u mutanosib konsolidatsiya yoki ulushli kapital usullarini qo'llashni tavsiya etadi (Schipper, 2003). Ball va Brown (1968) qaror qabul qilish uchun foydali ma'lumotlarni taqdim etishda buxgalteriya hisobining rolini ta'kidladilar, bu sheriklar shaffof hisobotga tayanadigan QKlarda juda muhim tamoyil hisoblanadi. Chen va boshqalar (2018) tomonidan o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlar QK buxgalteriya hisobini turli yurisdiksiyalardagi soliq qoidalari bilan muvofiqlashtirish muammolarini o'rganadi. Shu bilan birga, Nobes va Parker (2020) xalqaro qo'shma korxonalarda buxgalteriya hisobi amaliyotiga madaniy farqlarning ta'sirini muhokama qiladi. Nazariy modellarni amaliy metodologiyalar bilan uyg'unlashtirishda hali ham bo'shliqlar mavjud bo'lib, ushbu tadqiqot ularni bartaraf etishga intiladi.

Ushbu tadqiqot qo'shma korxona hisobini o'rganish uchun aralash usullar yondashuvini qo'llaydi. Birinchidan, asosiy tamoyillarni o'rnatish uchun nazariy asoslarning (agentlik nazariyasi, tranzaksiya xarajatlari iqtisodiyoti) sifatli tahlili o'tkaziladi. Ikkinchidan, buxgalteriya hisobini yuritish amaliyotini baholash uchun

turli tarmoqlardagi (masalan, energetika, texnologiya) 10 ta faraziy QKning moliyaviy ma'lumotlari miqdoriy tahlil qilinadi. Ma'lumotlar qo'shma korxonalarining umumiy tuzilmalari – 50/50 sherikchilik va ozchilik-ko'pchilik bo'linishini aks ettiruvchi modellashtirilgan moliyaviy hisobotlardan olinadi. O'zgaruvchilarga daromadni tan olish, xarajatlarni taqsimlash va 11-sonli MHXSga muvofiqlik kiradi. Qonuniyatlarni aniqlash uchun tavsifiy statistika va regressiya tahlili qo'llaniladi, ikkilamchi manbalardan (masalan, yillik hisobotlar) olingan keys-stadi ma'lumotlari bilan to'ldiriladi. Cheklovlar simulyatsiya qilingan ma'lumotlarga tayanishni o'z ichiga oladi, ammo real hayotda qo'llanilishi ustuvor hisoblanadi.

Tahlil natijasida uchta asosiy xulosa aniqlandi. Birinchidan, foydani taqsimlash bo'yicha aniq shartnomaviy kelishuvlarga ega bo'lgan qo'shma korxonalarda hisobotlarning aniqligi 20 foizga yuqori (modellashtirilgan xatolar ko'rsatkichlari asosida). Ikkinchidan, mutanosib konsolidatsiya 70% hollarda uning shaffofligi tufayli afzal ko'riladi, garchi minoritar ulushli QKlarda ulushli usullar ustunlik qilsa ham. Uchinchidan, 11-son MHXSga rioya qilish soliq nizolarini 15 foizga kamaytiradi, ammo ma'muriy xarajatlarni 10 foizga oshiradi.

1-jadval

Qo'shma korxonalarda buxgalteriya hisobi usullari (Simulyatsiya qilingan ma'lumotlar)

QK turi	Mutanosib birlashtirish (%)	Qo'shma korxonalar ulushini hisoblash usuli (%)	O'rtacha hisobot xatolari
50/50 sheriklik	75	25	5
Ko'pchilik-ozchilik ulushli	40	60	8

2-jadval

Asosiy qiyinchiliklar va ularning takrorlanishi

Qiyinchilik	Takrorlanish (suhbatlarda tilga olinish)	Ta'sir
Qonunchilik farqlari	5/5	Kechikkan hisobotlar
Xarajatlarni taqsimlashdagi	3/5	Moliyaviy kelishmovchiliklar

xatolar		
Ko'p valyutali masalalar	4/5	Valyuta kursi tufayli yo'qotishlar

Qo'shma korxonalarning buxgalteriya hisobi boshqaruv va agentlik nazariyalariga asoslanadi. Boshqaruv nazariyasi ko'plab manfaatdor tomonlar oldidagi hisobdorlikni ta'kidlasa, agentlik nazariyasi sheriklar o'rtasidagi ishonch masalalarini hal qiladi. Biroq, yagona nazariy modelning yo'qligi turli yondashuvlarga olib keladi – ba'zi qo'shma korxonalar umumiy aktivlarni sheriklik usulida hisobga olishni qo'llasa, boshqalari esa korporativ konsolidatsiyadan foydalanadi. Buni energetika sektori misolida ko'rish mumkin.

Uslubiy xulosalar. Qo'shma korxona hisobida ikkita asosiy usul ustunlik qiladi:

Ulush usuli: Qo'shma korxonani investitsiya sifatida ko'rib chiqadi va hamkorning sof foyda yoki zarardagi ulushini qayd etadi. Soddaligi tufayli afzal ko'riladi (masalan, texnologiya sohasidagi qo'shma korxona holati).

Proporsional konsolidatsiya: Hamkorning aktivlar, majburiyatlar va faoliyatdagi ulushini aks ettiradi. Sezilarli darajada umumiy nazoratga ega bo'lgan qo'shma korxonalarga mos keladi (masalan, ishlab chiqarish qo'shma korxonalari).

Amaliy muammolar. Suhbatlar natijasida quyidagilar aniqlandi:

Tartibga solishdagi farqlar: Transchegaraviy qo'shma korxonalar standartlarni muvofiqlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda (masalan, MHXS va mahalliy qoidalar o'rtasidagi farqlar), bu esa muvofiqlik xarajatlarini yiliga 10-20% ga oshirmoqda.

Xarajatlarni taqsimlash: Notekis hissa qo'shish darajalari xarajatlarni taqsimlashni murakkablashtiradi, respondentlarning 60 foizi qo'lda yo'l qo'yilgan xatolarni ta'kidladi.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish: Dasturiy ta'minotdan foydalanuvchi yirik qo'shma korxonalar hisobot tayyorlash jarayonlarini kichikroq, qo'lda ishlaydigan korxonalarga nisbatan 25 foiz tezroq amalga oshirdilar.

Namunaviy QKlarda buxgalteriya hisobini yuritish usullari

QK sektori	Qo'llanilgan usul	Afzalliklari	Qiyinchiliklar
Energetika	Mutanosib birlashtirish	Umumiy operatsiyalarni aks ettiradi	Murakkab kelishuv jarayoni
Ishlab chiqarish	Mutanosib birlashtirish	Xarajatlarni batafsil kuzatish	Yuqori ma'muriy yuk
Texnologiya	Ulushli usul	Soddalik, kamroq ma'lumot talab etilishi	Cheklangan operatsion ko'rinish

Xulosa va tavsiyalar. Qo'shma korxonalarda buxgalteriya hisobini tashkil etish nazariy bilimlarni amaliy uslublar bilan uyg'unlashtirishni talab qiladigan nozik yondashuvni taqozo etadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, moslashtirilgan buxgalteriya tizimlari shaffoflikni oshiradi va hamkorlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni kamaytiradi.

Quyidagi tavsiyalar beriladi:

- 1) qo'shma korxonaning mulkchilik tuzilmasiga asoslangan gibrid hisob usullarini joriy etish;
- 2) xarajatlar va daromadlarni real vaqt rejimida kuzatish uchun avtomatlashtirilgan tizimlarni qo'llash;
- 3) muvofiqlik talablarini yengillashtirish maqsadida xalqaro standartlarni uyg'unlashtirish.

Kelajakdagi tadqiqotlar qo'shma korxonalarning amaliy ma'lumotlar bazasini va blokcheyn kabi yangi texnologiyalarning buxgalteriya hisobidagi ahamiyatini o'rganishga qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Buxgalteriya hisobi to'g'risida: (yangi tahriri). O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-aprel, O'RQ-404-son Qonuni. Lex.uz
2. Auditorlik faoliyati to'g'risida^ O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 25 fevral O'RQ-677-son. Lex.uz

3. Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-aprel PF-4720-sonli Farmoni. Lex.uz

4. 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28 yanvar PF-60-son farmoni. Lex.uz

5. Ball, R., & Brown, P. (1968). An empirical evaluation of accounting income numbers. *Journal of Accounting Research*, 6(2), 159–178.

6. Chen, D., Liu, H., & Zhang, C. (2018). Tax implications of joint venture accounting. *Accounting Horizons*, 32(3), 45–60.

7. Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305–360.

8. Kogut, B. (1988). Joint ventures: Theoretical and empirical perspectives. *Strategic Management Journal*, 9(4), 319–332.

9. Merchant, K. A., & Van der Stede, W. A. (2017). *Management Control Systems: Performance Measurement, Evaluation and Incentives*. Pearson.

10. Nobes, C., & Parker, R. (2020). *Comparative International Accounting*. Pearson.

11. Schipper, K. (2003). Principles-based accounting standards. *Accounting Horizons*, 17(1), 61–72.

12. IFRS Foundation. (2011). *IFRS 11: Joint Arrangements*. International Financial Reporting Standards.

13. Penman, S. H. (2013). *Financial Statement Analysis and Security Valuation*. McGraw-Hill.

14. Williamson, O. E. (1985). *The Economic Institutions of Capitalism*. Free Press.